

УДК 504:801.311 (574)

**ҚАЗАҚСТАН ГЕОЖҮЙЕЛЕР ТОПОНИМДЕРІНДЕГІ
ӨЗГЕРІСТЕР**

Геогр. ғылымд. кандидаты Ә.Е.Аяпбекова

Арал теңізіне құятын Сырдария мен Әмудария өзендерінің суын мөлшерден тыс бөгеп, мақта, күріш және т.б. алқаптарға жіберіп суды үнемді пайдаланбау себептерден теңіз құрғап барады. Арал теңізі аймағының құрғаған өңіріндегі географиялық нысандардың атаулары тек географиялық картада сақталады.

Арал теңізі қайталанбас географиялық нысан болып табылады және айналасындағы аумақты қоса алғанда біртұтас күрделі экологиялық жүйені құрайды және Арал өңірі Қазақстан үшін:

- балық өндіру орны;
- жері мал жайылымы және әр түрлі дақылдар өсірілетін аймақ;
- өте арзан құрылыс материалдарының базасы;
- осы өңірдегі құмды эрозиясына басты тосқауыл;
- мұхиттардан бірнеше мыңдаған шақырым алшақ жатқанына карамастан «нағыз» теңіздік сипатқа ие [5].

1970 жылдардың орта шенінен бастап-ақ бір қатар ғалымдар теңіздің тартылып бара жатқаны жөнінде өз болжамдарын алға тартып, талдап түсіндіріп және экономикалық әлеуметтік қолайсыз өзгерістердің алдын алу мақсатын көздеген ойлы ұсыныстар айтылды. Мысалы, 1972 жылы Сырдария өзені алабында және Орталық Азияның басқа аудандарында суландырудың дамуы теңіздің су теңдестігінің кірісін азайтты. 1972 жылы жарық көрген М.Х.Байдал мен А.Х.Каяткинаның «Арал теңізі проблемасының бүгіні мен болашағы», С.А.Бедаревтің «Арал теңізі деңгейі өзгеруінің Арал маңындағы жайылымдық өсімдіктерге әсері» атты жұмыстарында Арал алабы су ресурстарын кешенді пайдаланудағы өсімдіктерінің қазіргі жағдайы, өнімділігі және теңіз деңгейінің өзгеруіне байланысты өзгеріс мәселелері қарастырылып айтылды [1].

1987 жылы 16 қазанда айында Қазақ ССР Ғылым академиясында республиканың бірқатар жауапты мекемелер және Қызылорда, Оңтүстік

Қазақстан облыстары жұртшылығы қатысқан мәжіліс болды. Мұнда негізінен мынадай нақты шаралар тобы қарастырылды:

1. Аймақтағы барлық су көзі қорын үнемді де әрі ұтымды пайдалану.
2. Жергілікті халықты сумен қамтамасыз етуді жақсарту және су көздерін неғұрлым таза сақтауға қол жеткізу.
3. Ауыспалы егіс шаруашылығына суды көп қажет ететін дақылдардың (мақта, күріш) орнына неғұрлым аз мөлшерде тұтынатын түрлерімен алмастыру арқылы суармалы жерлер құрылымына өзгеріс енгізу.
4. Аумақтың табиғи ылғалдылығын сақтау мен теңіз деңгейінің суын түсірмеу үшін, көп уақыттар бойы теңізге келіп құятын қуатты қос өзен - Әмудария мен Сырдария суларын үнемді, ұқыпты пайдалануды негіздеу.
5. Қосымша су ресурстарын сырттан әкелу жолдарын қарастыру.

1988 жылы Кеңес Одағының министірлер кабинеті «Арал өңірі аудандарында бұзылған экологиялық тепе-теңдікті қалпына келтіру, аймақтың табиғи ортасы мен климатына елеулі ықпал жасайтын табиғи нысан ретінде Арал теңізін сақтап қалу (қысқарған айдынымен), санитарлық - эпидемиологиялық жағдайды жақсарту мақсатымен 1990 жылдан бастап Әмудария мен Сырдария өзендерінің атырауына және Арал теңізіне жылына кемінде 8,7 текше километр мөлшерінде кепілді өзен суының құйылуын белгілеу, сөйтіп оны 1995 жылы 11 текше километрге дейін, 2000 жылға таман 15-17 текше километрге дейін жеткізу қажет», - деп алғашқы қаулы қабылданды [1]. Бұл Арал теңізін сақтап қалу жолындағы алғашқы батыл шара болғандықтан жергілікті халық Арал болашағын үлкен үмітпен күтуге негіз жасады. Амал қанша, кейін Одақ ыдыраған соң бұл шаралар жайына қалды.

Арал апатынан зардап шеккен елдер басшыларының іс-қимылдарына көмектесуге бағытталған алғашқы халықаралық келісім 1990 жылдың 24-26 қаңтарында БҰҰ-ның қоршаған орта бағдарламасының (ЮНЕП) ұсынысымен жасалды да, Женева қаласында 1992 жылы 4 тамызда ЮНЕП-тің басқаруымен келісім заңды түрде бекітілді. Халықаралық Арал қорының басшылығымен «Арал теңізі мәселелеріне нақтылы көмек Бағдарламасын» іске қосты, 7 бағдарлама, 18 жоба жасалынды [3].

Қазақстан Республикасының ұсынысымен Орталық Азия Елбасшыларының 1993 жылдың қаңтарында Ташкентте қабылдаған шешімі бойынша осы жылғы 26 наурызда Қызылорда қаласында өткен

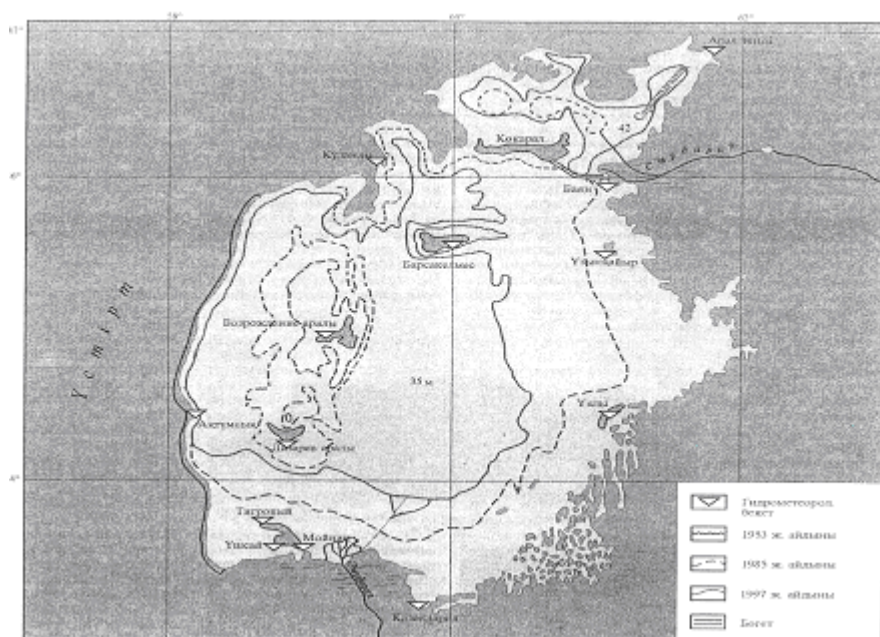
Арал теңізінің мәселелері жөнінде 1-ші конференцияда жасалған келісімге Қазақстан, Қырғыстан, Тәжікстан, Өзбекстан, Түркіменстан Президенттері қол қойды. «Арал теңізі мен Арал аймағы мәселелерінің экологиялық сауықтыруды, аймақтың экономикалық - әлеуметтік дамуын қамтамасыз етуді бірлесіп шешетін ортақ шаралар қарастыру» тақырыптағы келісімді орындаудың алғашқы шарты есебінде:

- Халықаралық Арал қоры ашылды.
- Арал теңізі мәселелері жөніндегі мемлекетаралық Кеңес құрылды.
- БҰҰ-ның Бас Хатшысына Орталық Азия Елбасыларының атынан

үндеу – хат жолданды. Онда Аралды сақтап қалуға, Арал аймағының келелі мәселелерін шешуге арналған шаралар дүние жүзілік қауымдастықтың назары аударылды.

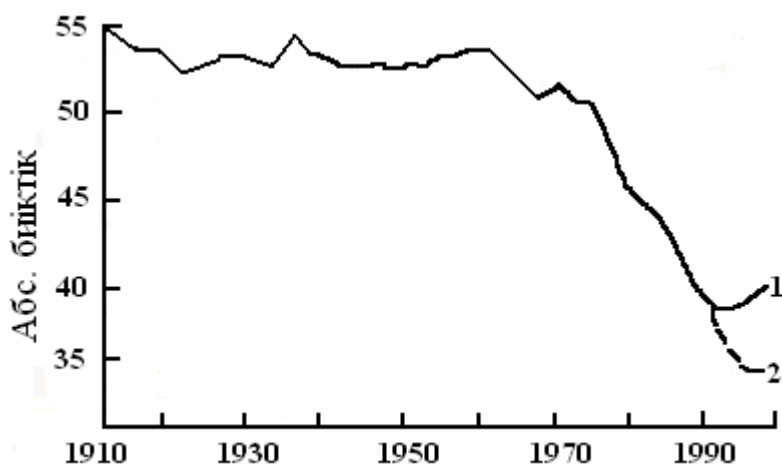
1997 жылы морфологиялық құрылымы мен гидрологиялық режимдерінің кейбір ерекшеліктеріне қарай Сырдария мен Өмудария атырауының антропогендік шөлдену салдарынан Арал теңізі деңгейі 18 м-ге төмендеп екі бөлікке бөлінді (сур.1). Оңтүстігіндегі Көкарал аралымен бөлінген, ауданы 6000 шаршы километр, солтүстік шығыс бөлігі ***Kiwi теңіз (Kiwi Арал)***. Көкаралдан есептегенде Арал теңізінің оңтүстік бөлігі ***Үлкен теңіз (Үлкен Арал)*** деп аталды. Арал теңізі атауы макротопоним, мағынасы «*арал – теңіз*», «*аралды теңіз*» яғни «*аралдарға бай*». Белгілі ғалым топонимист Э.М.Мурзаев «Арал – остров (тюрк., монг.)», - деп негіздейді [9]. Бұл мағынаның дұрыстығына дәлел бірінші Арал теңізінде 1100 аралдар тобы болған, кейінен олардың бірқатары түбектерге айналып құрлыққа қосылған. Кезіндегі ірі аралдары: Көкарал, Барсакелмес, Возрождение (бұл аралдарда КСРО-ның бактериологиялық қаруын сынау алаңы болған). Екінші дәлел теңіз атауы «***Арал***» халықтық географиялық терминінің қалыптасуымен жасалған. Жергілікті жердің тарихи-табиғи ерекшеліктерін ескермеудің және жерді игерудің агротехникалық шараларын сақтамау, суды үнемді пайдаланбау нәтижесінде географиялық картада ***Арал*** теңізі атауы жоғалып, ***Kiwi Арал, Үлкен Арал*** жаңа географиялық атаулар қалыптасты. Гидрофильді, мезофильді фитоценоздардың орнын ксерофитті, галофитті фитоценоздар басуда. Теңіз деңгейінің төмендеуі Арал маңының экожүйелеріндегі өнімділіктің төмендеуі, топырақ түзілуінің бәсеңдеуі сияқты құрылымдық өзгерістерге әкеп соқты. Жайылымдар мен шабындықтардың өнімділігі күрт төмендеп, шөлейтті-жайылымдық жерлер геожүйеге ***құмды сортаңды шөл ландшафттарын*** бірте-бірте күрделі әрі қайтымсыз антропогендік

экожүйеге қарай ығыстыруда; табиғи өсімдік жамылғысының өсуіне топырақтың күшті тұздануы кері әсер етті [4].

Сур. 1. Арал теңізі (Масштабы 1:3 000 000)

Тәңіртауы және Памир тауларынан бастау алатын екі өзен Әмудария мен Сырдария 1961 жылға дейін теңізге келіп құятын суының орташа мөлшері – 58 текше километр метр еді (сур.2) [6]. Айдынның аумағы 66 шаршы километр теңіз өз деңгейін көп жылдар бойы 53 метрлік белгіден түсірген емес, теңіз тұздылығы 10‰ болды (кесте 1) [6]. Атмосфералық ылғал мен теңіз суының булануын бойына бірдей сіңірген өзен ағысы – бұл маңайдағы көптеген кіші-гірім көлдердің ұзақ жылдар геожүйенің сақталуына қолайлы жағдай жасады. Сөйтіп мұндай көлдер мен атырау қойнауында әр алуан жануарлар мен өсімдіктер дүниесінің де өсіп-өрбуіне мүмкіндік берген. Мәселен, тек Қызылорда облысының өзінде ғана 1982-1986 жылдар аралығында 84 мың гектар күріш, жемшөп, көкөніс дақылдарының егістігі шаруашылық айналымынан шығып қалды. Мал азығы базасының күрт төмендеуіне мал басының кемуі мен оған жұмсалатын шығынның ұлғаюына әкеліп соқтырды.

Сур. 2 .Арал теңізі деңгейінің өзгеруі. 1- Кіші Арал, 2 - Үлкен

Кесте 1

Арал теңізінің деңгейінің өзгеруі

Жылдары	Теңіз деңгейі	Жаға сызығы км	Ауданы (аралдарын қоспағанда)	Су көлемі км ²	Тұздылығы %
1957	53,16	2575	66085	1075	9,25
1977	47,63	2215	54792	749,2	15,44
1985	41,95	1525	44382	475,0	25,50
1989 (Үлкен Арал)	39,07	980	37410	350,0	30,38
1989 (Кіші Арал)	40,60	410	2984	20,0	-
1997	41,00	-	2600	20,0	-

Сырдария мен Әмудария өзендерінің Аралға құятын жылдық су мөлшері 58 текше километрден 42 текше километрге дейін азайды (өзендер ағысы бәсеңдеп кейін мүлдем тоқтатылуы себепті теңіз деңгейінің төмендеуін тездетті):

- алғашқы балық шаруашылығы және транспорттық мәнінен айырылды;
- тартылып бара жатқан теңіздің түбіндегі тұз шөгіндісі мүлде ұлғайып, тұз атмосфераға көтеріліп, төңіректі зиянын тигізуде;
- ғарыштан түсірілген мәліметтерге сүйенсек, тап осындай тұз тозаңдарының Аралдан мыңдаған шақырым қашықтыққа дейін ұшып барады (сур.3) [6];

- теңіз түбінен атмосфераға жыл сайын 15 млн. - 75 млн. тоннаға дейін тұз тозаны көтеріледі де, Арал өңіріндегі әрбір гектарға 0,5-тен - 6 тонна тұзды тозаң келіп түседі, мұның өзі атмосфералық ылғалды ауаның минералдығын арттырып, топырақ қыртысының тұздылығын көбейтеді;
- өзеннің атырауындағы аймақтар суға деген сұранысы көп және теңіз өңіріндегі көптеген кіші-гірім көлдердің құрғап қалуы;
- тоғайлы, қамыс-қопалы жерлердің мүлде сиреуіне әкеліп соқтырды;
- ауа райына да кері ықпал етеді; мәселен бұрын теңіз әсерінен қыстың аязды күндері 15-20 күнге қысқарып, жаз айларында теңізден самал есетін, қазір мұндай құбылыс аса сиреген; аймағының климаты құрғақ, шөлді аймаққа айналу жүйесі жүріп жатқаны айқын байқалады;
- Арал өңіріндегі жер асты және кейбір жерлерде терең қысымды су деңгейі төмендеп барады, бұл әрине жалпы жер ылғалдылығының азаюымен, табиғи құм алаптары шекарасының ұлғаюуымен, топырақ қабаттарының бұзылуымен, жер қыртысының аридтік қалыптасуының күшеюімен қатар жүруде.

Сур. 3. Арал теңізінің ғарыштан түсірілген суреті (Қазақстанның «Байқоңыр» аэроғарыштық экологиялық аймағының басшылығымен бірінші рет «Арал өңірінің экологиялық картасы» жасалынды 1992 ж.).

Теңіз деңгейін төмендеуінің қазіргі жағдайы және оның алдағы уақыттардағы экологиялық, экономикалық - әлеуметтік салдарының нашарлауының себептері:

- судың 90 пайызын суармалы жерлерге пайдаланылды;
- суармалы жерлердің ұлғая түсуі бұл аймақтағы қолайсыз жағдайлардың қалыптасуына негіз жасады; өзендер ағысының жаппай бөгелуі суармалы жерлердегі жер асты суы деңгейінің көтеріліп, жердің саз батпаққа айналуына, топырақ қабатының сортаңдануына коллекторлы-дренажды су көлемінің ұлғаюына себеп болды;
- Сырдария өзеніне суармалы жерлерден келіп құятын тазартылмаған дренажды-коллекторлық, тұрмыстық және өндірістік қажеттерге пайдаланылған ақаба судың тұздылығы мен ластану дәрежесі артып отыр. Арал өңіріндегі елді - мекендер тұрғындарының жер бетіндегі су көздерін ауыз су ретінде пайдалануы адам денсаулығына кері әсер етуде – жергілікті халықтың, әсіресе, жас балалар мен әйелдер арасындағы түрлі ауыру-сырқау жиілей түсті [2].

Бүгінгі таңдағы Арал теңізінің алабында, әсіресе, қазақстандық бөлігінде аса бір ауыр экологиялық жағдай қалыптасқанын көзбен көре отырып, ол жөнінде айтпау мүмкін емес. Себебі, «табиғатты түгелдей қайта қалпына келтіреміз» деген бастоманың екпіні де біраз бәсеңдеп қалғаны рас, тек ендігі жерде бұл мәселеге жауапсыздық танытқан тұстарымызды барынша байыпты түзету міндеті ғана тұр.

«Арал тағдыры» атты жинақта Қазақстан, Өзбекстан, Ресей елдерінің көрнекті ғалымдары мен жазушы, журналистердің Арал теңізіне қатысты мәселелерді әр қырынан сөз еткен нақты ұсыныстары берілген. Мәселен, белгілі ғалым Ж.Сыздықов « ... Аралдың екі жағындағы Қызылқұм мен Қарақұм теңіз құрғап бірігетін болса, Гоби, Такламакан секілді шөлге айналады. Тартылып қалған теңіз түбінің бос топырағын бекіту мақсаты мен бұл жерлерде физикалық және химиялық әдістерді қолдана отырып, кең ауқымды шараларды жүзеге асырудың мезгілі жетті», -деп ұсыныс білдіреді [1]. Ал, ғалым Т.Омаров Аралдың келешегі туралы пікірін: «Ең алдымен тау мұздықтарының динамикасына және соңғы жылдары байқалған регрессивтік жағдайы, жалпы ылғалдылықтың төмен болуы өзен суларының көлемін азайтады, сондықтан 2000 жылға дейін өзен суларының бір тамшысын ауыл шаруашылығына пайдаланған

жағдайда Аралдың деңгейі бір метрге төмендейді. Ал егер өзен суларын дұрыс пайдаланбаған уақытта өзен бойындағы, әсіресе өзеннің теңізге құятын аймағындағы өсімдіктер қурап, шөлейт шөптері пайда болады. Сондай-ақ жер асты суының деңгейі де төмендеп, көптеген өсімдіктер құрып кетеді де, топырағы сорға айналады. ... Әмудария алабында - Сарықамыс және Сырдария алабында – Арнасай, Шардара жасанды су қоймаларының үстінгі бетінің булануы және жер асты суы аса тереңге кетпейтін суармалы жерлер төңірегіндегі 10 текше километр судың босқа ысырап болуы ойлантатын жайт», - деп білдірді [1].

Сырдария өзенінің бойында және өзеннің көлге құяр сағасында, Қазалы және Арал аудандарында төмендегі көлдер қалды:

1. Томайкөл	5. Шөмішкөл	9. Қаязды көл
2. Көкқатын	6. Қотанкөл	10. Лайкөл
3. Ақшатау	7. Райымкөл	11. Қамыстыбас көл
4. Қаракөл	8. Жалаңашкөл	12. Тұщыбас көл

Аралдың өзі 40-50 километрге дейін тартылып жатса, оның төңірегіндегі көлдердің тағдыры айтпаса да түсінікті болар. Кешегі о шетімен бұл шетіне көз жетпейтін ұланғайыр көлдің орнына қазір сораң басқан шөл дала жатыр.

50 жыл бұрын Қараөзек өзенінің алқабында үлкенді-кішілі бірнеше көлдерден (Тереңөзек, Жалағаш, Қармақшы аудандары жерінде, Сырдария өзенінің тармағы) 25 мың центрге дейін балық ауланатын. 1964 жылдан бастап осы көлемі 15-20 мың гектарға кеміп, балық өнімі жұмыстары кеңінен жүргізілуіне баланысты Қараөзек арнасын жауып, су деңгейін көтеруге тура келді [1]. Нәтижесінде 1970 жылдардың басында судың азаюынан көлдердің айдыны тарылып көлдер құрғады:

1. Бескопа	3. Бабан	5. Шотан
2. Шолақ	4. Ақжар	6. Бақкөл

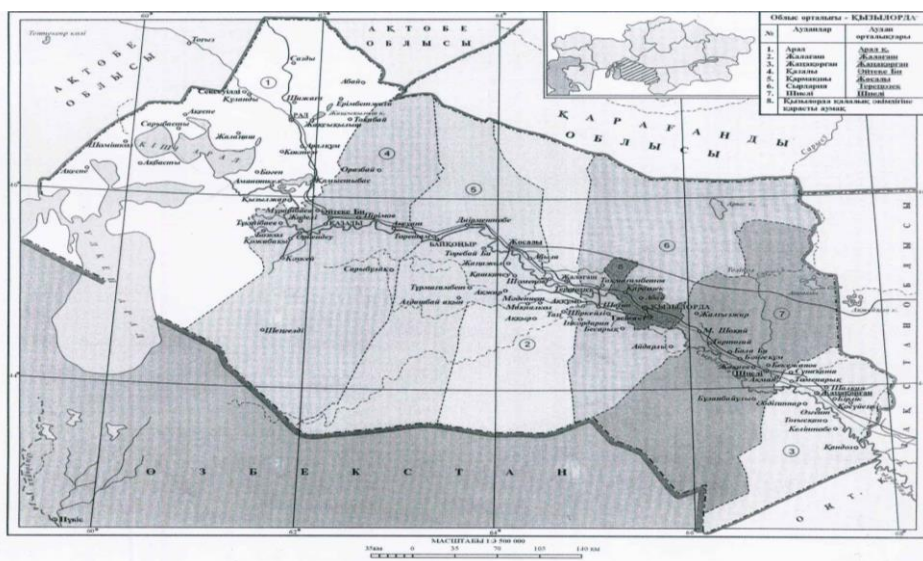
Көптеген көлдердің тағдыры кейінен дәл осылай күйге ұшырады:

1. Қарарым	3. Байсара
2. Матай	4. Қаракеткен және т.б.

Қазақ халқының алтын бесігі болған Сырдария алабы мен Іле, Ертіс, Жайық өзендер сағалары әлемінің аса көне өркениет ошақтары – Ніл, Ефрат, антикалық Рим, Эллада мәдениетімен пайда болу кезеңі тұрғысынан қатар тұра алады. Тарихи деректерге байланысты академик Ә.Марғұлан былай деп жазды «... Сырдария өзені ерте дәуірлерден

халықтың қоныс орны болған», - деп. Ол рас, 4-сурет Қызылорда облысының әкімшілік-аумақтық картасынан байқауға болады [8]. Сырдария өзені алабында аудан орталықтары, қалалар мен елді мекендер жиі орналасқан.

4- сурет Қызылорда облысының әкімшілік аумақтық картасы

Жоғарыда берілген суреттер картасы (сур. 1-4) мен кесте мәліметтері көрсеткенде, құрғаған көлдердің мәліметтерінен Арал теңізі аймағының, әсіресе Арал, Қазалы аудандарының гидроним (потамоним, лимноним, гелеоним) мен ойконимдерде (елді мекендер) және т.б. атауларда нақты өзгерістер байқалынады. Ұлттық ономастика мәселесі қазіргі таңда үлкен саяси-идеологиялық мәнге ие болып отыр. Ономастика – мемлекетіміздің үлкен саясатының бір бөлігі. Өйткені мемлекет картасындағы атаулар сол елдің тәуелсіз, азат екенін немесе отар ел екенін бірден байқатады [7]. Елбасы Н.Ә.Назарбаев «Қазақстан болашағы – қазақ тілінде» атты тақырыптағы (Ана тілі № 19 мамыр 11-і – 17-і. 2006. 4-7 бет.) сұқпатта «Қазақстан жер-су аттарын тарихи атауларға негіздеп қалпына келтіруін және айтылуы, жазылуы бұрмаланған елді мекен аттарын ана тіліміздің заңдылығына сай жаңадан түзету аса байыптылықты, терең зерттеуді қажетсінетін іс», - деп негіздеді.

Қазақстанда ономастика комиссиясы тұрақты жұмыс істеп, белгілі бір атауды өзгерту жөнінде байыпты талдау жасап, анықтама жұмысын жүргізгеннен кейін елді мекендерге, көшелерге басқа да физикалық-

географиялық нысандарға атау беруді тек заңға сәйкес өзгертеді. Егемен еліміздің жер-су атаулары өзгеріп, тарихи жағы жаңарған тұста бұл комиссияның атқарған ісі қомақты деп білеміз. Республика бойынша жүздеген елді - мекендер өңірде тұрып жатқан ел-жұрттың ортақ келісімімен, арнайы ұсыныстарымен жаңаша атауға ие болды. Мәселен, Солтүстік Қазақстан облысында *Совет ауданы – Аққайың*, Батыс Қазақстан облысында *Орда ауданы – Бөкей Ордасы, Лениногорск қаласына* ежелгі *Риддер* аты қайтарылды. Мұнымен қоса, көптеген облыстардағы елді мекендер бабаларымыз айдар тағып кеткен жергілікті жердің ландшафт ерекшеліктерін білдіретін географиялық атаулар ажарымен кері табысты [10]. Ал, Арал теңізі аумағындағы атаулардың өзгеруіне емес, жоғалуына кім рұқсат берді? Оған табиғат жауап беретін болса, «Табиғаттың тілі жоқ».

Міне 20-30 жылдың ішінде бір ұрпақтың көз алдында миллион жылдық ғұмыры бар, планетадағы көлдердің арасында көлемі жағынан төртінші орынды иеленген Арал теңізі (Үлкен Арал) бүгінде құрғап барады. Кезінде теңіз айдынына зәкір тастаған кемелер бүгін Үлкен Аралда құм мен улы тұз арасында шіріп жатыр.

Жер шарында қай ұрпақтың тұсында болсын теңіздің тартылып кетуі тәрізді оқиға болмағандықтан, - деді Елбасы Н.Ә.Назарбаев баспасөз мәслихатында, мұндай теңізді қалпына келтірудің ешқандай тәжірибесі жоқ. Сондықтан біздер қалай да Арал теңізін толтыру емес, оның тартылуын тоқтату тұрғысынан ізденуіміз керек. Елбасы Арал апатын ғаламшарлық апат деп атады. Ең қорқыныштысы, деп атап көрсетті, теңіздің құрғап қалған 150 шақырым жағалауындағы ауаға 1 миллион тоннаға дейін тұзды шаңның таралуы. Арал теңізі мәселесі ғаламдық серіктестік пен ынтымақтастық шеңберінде ғана шешімін табу мүмкін.

Призидент Н.Ә.Назарбаевтың жолдауынан туындаған игілікті «Сырдария өзені арнасын реттеу және Арал теңізі солтүстік бөлігін қалпына келтіру» бағдарламасының жоспарлы жұмыстары республика аумағының жағдайын жақсартуда (қуанышты жағдайлар):

1. Қазақстан аумағындағы Кіші Арал теңізі суын 42,0 м абс. Б.Ж. (Балтикалық жүйе) белгіге әкелуге жұмыс жасалды. Ғалым С.Тәуіпбаевтың мақаласында «...2003 жылдардан бастап судың қайтадан көбею жүйесі басталғаны және өте жоғары дәрежеде көбею жүйесі жүргендігі байқалатынын цифрларға зерттеу арқылы мәлімдейді *Kiwi Арал* бөлігінің ауданы 6490 км², көлемі 77,8 км³, су тұздылығы 10...12

г/дм³ болған. **Көкарал бөгетін салу арқылы** кіші Аралдың суы көлемі 27,1 км³, ауданы 3288 км². Жоғарыдағы келтірген жоба толық аяқталған кезде Қызылорда су торабынан қыс айларында секундына 450 текшеметр су өткізу қарастырылуда» [11].

2. Сырдария өзенінің (Қазақстан өңірінде) бұрынан қалыптасқан тармақтары Қараөзек пен Жаңадария арнасы, магистралдық каналдар Көксу, Нәнсай және т.б. бұрынғы жобалық су өткізу денгейлеріне жетілдіру жүргізілуде.

3. Қашыртқы-кәріздік жүйелерді қайта қалпына келтіру арқылы жер асты суларын төмен түсіріп, жер бетіндегі тұзды шаю жұмыстарына пайдалануда. Арал-Сырдария аймағының экологиялық тұрақтандыру бағытында ғылыми негізде әдістемелік жұмыстар жасалуда [11].

Еліміздің өміріне кең тыныс, үлкен үміт нышандарын дарытып келе жатқан қазіргі бетбұрыс кезеңінің бір үлкен шарты жаңаша ойлап үйрену делінеді. Олай болса кешегі күндері кеткен ағаттықты бүгін жөндеу – уақыт талабы, елдің түпкілікті мүдесі. Үлкен Арал теңізіне арашашы болу бұл күнде қоғамдық пікірге айналды. Сондықтанда неғұрлым ұтымды ірі шұғыл шаралар қажет. Үлкен Арал (тұздылығы 60 -% асады) теңізін тығырықтан құтқару үшін жүргізіліп жатқан ғылыми зерттеу жұмыстарының (жобалар, болжамдар) нәтижелеріне табыс тілейміз.

Болашақта Арал теңізінің (аумағы) суы айдынына қайта өздігінен табиғи реттелуі немесе толықсыған жағдайда (құрғаған көлдер) жергілікті ономастикалық комиссия географиялық нысандарға тарихи аттаулары қайтарылуын ұсынамыз. Себебі, бұл атаулар талай ғасырдан бері географиялық-тарихы бар Қазақстан геожүйе топонимдері.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Арал тағдыры. Құрастырған М.Құлкенов. - Алматы, 1989. – 272 б.
2. Атраубаева Р.Н. Іле өзені және оның экологиясы. – Алматы, 2003. - 140 б.
3. Бейсенова Ә.С., Самақова А.Б., Есполов А.Б., Шілдебаев Ж.Б. Экология және табиғатты тиімді пайдалану. Оқулық. – Алматы: «Ғылым», 2004. -328 б.
4. Гельдыева Г.В., Веселова Л.К. Ландшафты Казахстана. Алма-Ата: Ғылым, 1992. -174 с.

5. Гидрометеорология и гидрохимия морей СССР. Аральское море. – Л., 1957. – 195 с.
6. Достай Ж. Арал теңізі. Қазақстан. Ұлттық энциклопедия. 1 том. А-Ә. – Алматы, 1998. - 720 б.
7. Жанұзақов Т., Рысбергген Қ. Қазақ ономастикасы жетістіктері мен болашағы. - Алматы, 2004.
8. Қазақстан. Ұлттық энциклопедия. 5 том. К-Қ. – Алматы, 2003. – 719 б.
9. Мурзаев Э.М. Словарь народных географических терминов.– Москва: «Мысль», 1984. - 653 с.
10. Назарбаев Н.Ә. Қазақстан болашағы – қазақ тілінде. Ана тілі № 19 мамыр 11-і – 17-і. 2006.
11. Тәуіпбаев С. Арал-Сырдария аймағын экологиялық тұрақтандыру тәсілдері. Гидрометеорология и экология. № 2, 2005. 222 - 230 б.

Аркалыкский государственный педагогический институт
им. Ы.Алтынсарина

ИЗМЕНЕНИЯ ТОПОНИМОВ ГЕОСИСТЕМ КАЗАХСТАНА

Канд. геогр. наук   А.Е. Аяпбекова

В статье рассматриваются экологические проблемы Аральского моря. Анализируется роль топонимов в изучении изменений ландшафтов Казахстана, происходящих в результате интенсивного антропогенного воздействия.